

ISLAM I ZAPAD - I PROSVJETITELJSTVO

Dr. Vedad SMILAGIĆ

Sažetak

U ovome tekstu autor daje jednu sliku Zapada drugačiju od uobičajene u islamskog svijetu prema kojoj se Zapad uglavnom posmatra da jedinstven prostor baziran na kršćanskim učenjima. Autor, naime, smatra da je današnji Zapad primarno društvo koje je rezultat prosvjetiteljstva kojeg autor razumijeva u skladu sa Kantovim učenjem a koje je u biti poziv ljudima da koriste svoj razum, te pokazuje kako je ta ista prosvjetiteljska ideja u biti islamska ideja i to samog nastanka ovog svijeta i kako je ta ideja taj poziv na slobodno korištenja razuma upravo bila pokretačka ideja islama. Dajući konkretne citate kuranskih ajeta kojima se ljudi pozivaju da koriste svoj razum i u kojima se govori o onima koji su propali jer nisu ga nisu koristili, autor nastoji potkrijepiti ovo uvjerenje. To nekorištenje razuma upravo je osnovni razlog zašto današnji islamski svijet, bio on ekonomski bogat ili siromašan, ne ide u korak sa Zapadom i zašto je taj svijet ovisan o Zapadu. Uporedu autor kao preduvjet za upotrebu razuma ističe slobodu i tu zajedno sa Kantom ne primarno tjelesnu slobodu nego mnogo bitniju slobodu u vidu oslobađanja od samonametnutih autoriteta iz prošlosti i oslobađanje od straha od greške pri vlastitoj misli. Tekstom se iskazuje uvjerenje da je propitivanje tumačenja, propisa i stavova iz prošlosti neophodno za svaku generaciju bez obzira na autoritete od kojih potiču. Ključne riječi: islam, zapad, prosvjetiteljstvo, razum, sloboda

Tema Svjetskog ekonomskog foruma 2008. godine bila je „Islam and the West: Annual Report on the State of Dialogue“, dakle izvještaj o stanju dijaloga između Islama i Zapada. Sama jezička konstrukcija Islam i Zapad, koja stoji u naslovu teksta često se koristi kako na Zapadu, a tako i u bosanskohercegovačkim publikacijama i koristi se onda kada želimo govoriti o razlikama ili sličnostima između *Islama* i *Zapada*. Za mnoge bi vjerovatno bilo mnogo logičnije govoriti o islamu i kršćanstvu, ali čini se da obje strane ipak insistiraju na *Islamu* i *Zapadu* jer se i jedno i drugo razumijevaju kao dvije kulture, dva načina života i slično. *Zapad* je, prvenstveno geografski pojam, metonimijski upotrebljen za vrlo različite nacije i države koje ipak baštine kršćansku tradiciju, iako je na Zapadu odavno prisutan trend napuštanja kršćanskih vjerskih zajednica ili njihovog potiskivanja u sasvim privatne sfere života. S druge strane imamo pojavu da tamo ima sve više muslimana, uglavnom imigranata iz islamskih zemalja, i sve više džamija. *Islam* je pojam kojim se označava jedna svjetska religija čije je ishodište Arabija ali koja se vrlo brzo proširila na afrički i evropski kontinent i dalje u Aziju, a danas i na sve ostale kontinente. Toj religiji pripadaju mnogi narodi i mnoge kulture, tako da se zajedno s različitim islamskim pravcima i pravnim školama i o islamu može govoriti kao o heterogenoj religiji, dakle o mješavini jezika, običaja, kultura i slično.

Kako god, Islam i Zapad se u biti svode u najširem smislu na pojmove za dvije kulture, dva kulturna kruga, koji su u intenzivnom kontaktu od samog nastanka islama kao religije, najprije preko gostoprimstva kojeg su prvim muslimanima pružili etiopijski kršćani, onda preko susreta muslimana i kršćana iz Španije i južne Francuske u 8. stoljeću, a pogotovo od vremena križarskih ratova, a danas je taj kontakt najintenzivniji i najheterogeniji u zajedničkoj povijesti muslimana i kršćana. On je danas istovremeno i poslovan i kulturni, i prijateljski i neprijateljski; ogleda se s jedne strane u intenzivnim političkim i ekonomskim vezama poput kontakta s bogatim zemljama Arapskog poluotoka ili s drugim islamskim zemljama, poput Malezije i Indonezije. Ovaj kontakt između Islama i Zapada također se ogleda i u gostoprimstvu koje su mnoge zapadne zemlje pružile ekonomskim i političkim emigrantima kao i mnogobrojnim studentima i naučnicima iz islamskih zemalja, ali i u mnogim turističkim aranžmanima putem kojih mnogi zapadnjaci posjećuju neke islamske zemlje. S druge strane, neprijateljski se kontakt ogleda u ratnim operacijama vojski zapadnih zemalja, nekad u vidu kolonizatorskih ratova i pobuna protiv kolonizatora, a danas u vojnim intervencijama u Iraku i Afganistanu uz mnogo drugih tajnih vojnih operacija u drugim islamskim zemljama ili u prisustvu američke vojske u nekim muslimanskim zemljama bivšeg SSSR-a. Noviji vid neprijateljskog kontakta između Zapada i pripadnika Islama tako-

đer je i tzv. „islamski terorizam“, koji je za sve veći broj građana na Zapadu sve veća prijetnja, ne samo miru nego i Zapadnim ili kršćanskim vrijednostima. U svakom slučaju odnos između Islama i Zapada nije opušten, nego napet. Zapad se boji Islama, Islam se boji Zapada. Ukoliko ne postoje otvorene prijetnje jedne strane prema drugoj – a koliko znam ne postoje – onda se taj odnos napetosti može smatrati neprerađenim i neprevaziđenim strahom iz prošlosti ili posljedicom nerazumijevanja odnosno strahom od nepoznatog.

Razumijevanja Islama

Islam se od strane Zapada najprije doživljava kao religija, poput kršćanstva, koja je ukorijenjena u živote ljudi na tim teritorijama. Zbog svoje indolentnosti i često nekorektnog odnosa, Zapad dugo nije Islam spoznao kao jedinstvo različitosti, što danas više nije slučaj upravo zahvaljujući povećanoj pažnji i povećanom interesu Zapada za islamske zemlje, ali i zahvaljujući mnogim korektnim i dobromjernim orijentalistima, islamolozima, turistima i mnogim drugim koji su bili u prilici da privatno upoznaju muslimane, islamske zemlje i običaje. Danas se na Zapadu sve više uočavaju razlike između šiita i sunita, između određenih islamskih pravnih škola, između pojedinih država koje imaju različite interese, pa se i islam shvata sve heterogenije. Na pitanje da li skorašnji protesti u Egiptu mogu proizvesti revoluciju poput one u Iranu iz 1979. godine, njemački poznavaoči prilika u islamskim državama poput Petera Scholl-Latoura ili Jürgena Todenhöfera kažu kako to nije moguće jer su u Iranu ši'iti, a u Egiptu suniti, čime se pripadnost ši'izmu ili sunizmu projicira i na odnos prema revoluciji: iranski ši'iti su „revolucionarniji“ nego egipatski suniti.

S druge strane, zapadne zemlje i narodi u ovome trenutku tradicionalne islamske zemlje doživljavaju civilizacijski zaostalim (čak i one vrlo bogate, poput Saudijske Arabije), nekompetentnim, nesigurnim i redovno vrlo opasnim po svjetski mir – u prilog tome idu i skorašnji protesti i sukobi u islamskim državama. U novije vrijeme na Zapadu postoji doduše manjinsko, ali u javnosti ipak prisutno mišljenje da takvo stanje proističe iz religije islama koja je za razliku od kršćanstva na Zapadu vrlo primjetna u svakodnevnicima svih muslimanskih zemalja, pa čak i u manje islamskim zemljama poput Bosne i Hercegovine, a koja se još nije priključila na moderni način, na koji su to zapadne zemlje, odnosno još nije sazrela za moderno društvo. Oni informiraniji posmatrači znaju da je islamska civilizacija i kultura nekoliko vijekova bila najnaprednija svjetska civilizacija i da je taj pokretački duh pomogao i Zapadu da prevaziđe svoju hiljadugodišnju zaostalost. Tako na Zapadu postoje oni koji uvažavaju i cijene islam kao i oni koji ga preziru i u njemu vide neprijatelja.

Na Zapadu postoji svijest da između Islama i Zapada postoje neriješeni i zasad nerješivi problemi, da postoji velika doza nerazumijevanja, te Zapad (često vođen i ekonomskim interesima) uveliko radi na tome da se islam kao religija, islamska društva i muslimani što bolje razumiju kako bi se razumio i problem između Islama i Zapada i kako bi se krenulo u rješavanje tih problema. O Islamu se danas na Zapadu puno piše – pozitivno, negativno, kritički, istraživački ili feljtonistički. Islam je odavno ušao u ozbiljni javni diskurs na političkom, ekonomskom, teološkom i kulturnom planu na Zapadu. Dokaz za to je i tema sa Svjetskog ekonomskog foruma 2008., ali i brojni novinski komentari o Islamu. Možda je najbolji primjer za pokušaje razumijevanja Islama na Zapadu njemački sedmični magazin „Der Spiegel“ koji već nekoliko godina redovno ima opširne tekstove i tematske brojeve o Islamu, Poslaniku Muhamedu, zemljama islamske kulture i slično. Mnogi orijentalisti, poput Annemarie Schimmel, te mnogi povijesničari i publicisti na Zapadu prepoznali su povijesnu grešku koju je zapadna orijentalistika učinila, kako namjerno tako i nenamjerno, prema odnosu između Zapada i Islama tako što je Islam posmatrala očima zapadnjaka. Danas se mora reći da na Zapadu postoje naponi da se greške isprave i uspostavi novi odnos. Tome doprinose nekoliko stvari, od društveno i politički sve aktivnijih imigranata iz islamskog svijeta i orijentalista, preko političara i poslovnih ljudi koji na Istoku vide mogućnosti za veliku zaradu za obje strane – primjer Dubai – a za šta su mir, međusobno razumijevanje i saradnja osnovni uvjeti.

Nerazumijevanja Zapada

Islamske zemlje i muslimanski narodi vrlo često doživljavaju Zapad kao moćni savez kršćanskih zemalja jedinstvenih u namjeri da do kraja pokore sve islamske zemlje i da im nametnu svoje običaje i svoje zakone, pri čemu im je glavni cilj uništenje Islama, što je otprilike viđenje koje se poklapa s onim kako su videne udružene zapadne vojske za vrijeme križarskih ratova, te se stoga među muslimanima često čuje sintagma „moderni križari“.

I pored općenito vrlo negativnog stava muslimana prema Zapadu, ipak većina stanovnika svih islamskih zemalja želi da napusti svoje krajeve i da se barem privremeno skrasi na Zapadu. Pri tome se tu na prvi pogled ne radi o želji za upoznavanjem druge kulture, običaja, sticanja novog znanja – nego jednostavno o bijegu od surove i nesigurne stvarnosti ka slobodi u svakom pogledu.

Vrlo često, prečesto, Zapad se među muslimanima rezumijeva isključivo kao kršćansko društvo poput kršćanskih društava iz vremena prije ili u vrijeme kur'anske objave ili kao kršćanska društva iz vremena križarskih ratova. To se vrlo često vidi kada muslimani kao prednosti islama nad kršćanstvom navode činjenicu da islam daje ženama jednaka prava

ili da islam postepeno dokida ropstvo, što za običnog zapadnog čovjeka već više od stotinu godina nije nikakav argument. Također je pogrešan argument muslimana u raspravi sa Zapadom navođenje činjenice da je prije 1000 godina islamska civilizacija bila mnogo naprednija nego zapadna, i da je kolonijalizam sredstvo kojim je Zapad u svome razvitku konačno pretekao islamske zemlje. Iz ovog argumenta izbija u biti sva frustriranost muslimana spram Zapada. Nepobitno je da je kolonijalizam snažno uticao na ekonomski razvoj Zapada, a posljedice se osjete i danas u ekonomskoj i političkoj ovisnosti bivših kolonija od bivših kolonizatora i korist kolonizatora od jeftine radne snage iz bivših kolonija. Međutim, i pored toga muslimani na istoku osjećaju zov i izazov Zapada i želju da odu tamo. Sigurno je da nije samo ekonomsko bogatstvo Zapada osnovni uzrok toga. Konačno, i zemlje Arapskog poluotoka su vrlo bogate zemlje, ali se recimo među muslimanima Bosne i Hercegovine ne osjeća neka posebna intelektualna bliskost s tim zemljama ili želja mladih i visoko obrazovanih ljudi ili naučnika da se zauvijek presele tamo.

Ne, na Zapadu ima nešto drugo što više privlači, nešto što je jače od neprijateljstva prema kršćanstvu, od gađenja prema seksualnim slobodama na Zapadu i prema svakoj drugoj vrsti „nemoralu“. Nekad je islamski svijet bio na izvoru rijeke znanja i uživao u svježini toga izvora, a drugi su se zadovoljavali onim što bi našli nizvodno na obalama te rijeke znanja jer u pravilu oko izvora nema mjesta za sve. Danas je Zapad na izvoru rijeke znanja, a islamski svijet se zadovoljava onim što nađe nizvodno. Ta želja koja mnoge vuče Zapadu nije želja za Zapadom nego želja za izvorom sa kojeg Zapad crpi svoje blagostanje, a kojeg su muslimani davno izgubili.

Ovim se tekstom nastoji dati prilog razumijevanju Zapada kako bi se jasnije istakle one vrijednosti na Zapadu koje ga danas čine toliko privlačnim, a koje su nekad pokretale islamski svijet. Te vrijednosti ne prositiću iz Zapada kao takvog; te vrijednosti ističu iz izvora znanja u kojem već vijekovima uživa zapadni čovjek.

Razumijevanje Zapada

Zapad počinje izlaziti iz srednjovjekovne stagnacije ili propadanja u onom historijskom trenutku kada dolazi do stagnacije i nazadovanja islamskog svijeta. Epohe renesanse i humanizma jesu epohe u kojima se rađa današnji Zapad i današnja zapadna kultura, koja od tog trenutka u odnosu na islamsku civilizaciju sve više napreduje. Taj napredak Zapada posljedica je dakako jačanja ekonomske moći bazarane velikim dijelom na osvajanju i kolonizaciji, ali najviše, a to se često u islamskom svijetu ne vidi i ne priznaje, na jačanju slobodne misli a prije svega naučne, odvojene od crkvene teologije, ali ne nužno i suprotstavljene njoj. Ovaj napredak Zapada kulmi-

nira u epohi prosvjetiteljstva u 18. vijeku. U biti, u bosanskohercegovačkom društvu, a pogotovo među muslimanima na istoku, nije dovoljno poznato ili se često zaboravlja da današnji Zapad baštini primarno tekovine prosvjetiteljstva – naravno i kršćanstva, ali ne na političkom, ekonomskom, naučno-obrazovnom polju i slično, nego maksimalno u nekom blagom tradicionalnom smislu svedenom uglavnom na praznike. I kao što je dolaskom islama došlo do naučne, ali i tehničke revolucije na islamskom Istoku, tako je i nakon prosvjetiteljstva došlo do naučne i industrijske revolucije na kršćanskom Zapadu. Razlika je u tome što je napredak islamskog Istoka pratilo jačanje vjere u društvu, dok na Zapadu kršćanstvo izlazi sve više iz javnog života i igra sve manju ulogu u društvu. Stoga ne treba u vjeri kao takvoj tražiti pokretača društva, nego u nečemu što je u biti dio islama, ali nije bilo dio kršćanstva sve do reformacije, kada protestantski duh donosi nove poglede na život na Zapadu. Često se renesansa, humanizam, prosvjetiteljstvo pa i reformacija među muslimanima doživljavaju kao odvratanje čovjeka od Boga, od religije i okretanje isključivo materijalnim vrijednostima, pa među velikim brojem muslimana vlada nepovjerenje i odbijanje već i pri samom pomenu ovih riječi. Međutim, ove epohe u povijesti Zapada treba shvatiti kao epohe čovječanstva koje u sebi baštine tradicije mnogih prethodnih kultura. Polazeći od poslovice Thomasa Moora da tradicija nije čuvanje pepela, nego prenošenje plamena, možemo reći da u tome pogledu današnji Zapad baštini, osim antičke tradicije, i tradiciju islamskih zemalja koje su vjekovima prije Zapada sijale najjačim naučnim, kulturnim i civilizacijskim svjetlom dok nisu sebi dozvolile da se bave pepelom, a svjetlo prepustile drugima.

U svome sve intenzivnijem kontaktu s drugima, potpuno stranim i drugačijim kulturama, srednjevjekovni zapadni čovjek spoznaje da je moguć i drugačiji život, i da je taj drugačiji život baziran na drugačijim temeljima, a ne isključivo kršćanskim, po mnogo čemu i bolji od života većine ljudi u kršćanskoj Evropi krajem Srednjeg vijeka. To iskustvo budi u ljudima sumnju u nadmoć Crkve i kršćanstva, što je vjerovatno bio impuls koji je na Zapadu doveo do povratka čovjeku i do oslonjanja na vlastite snage, a sve manje na „crkvene“. Oslobođanje od stega koje je nametnula Crkva, prije svega katolička, oslobađa u ljudima kreativnu energiju za više aktivnosti u običnom životu. Tako se rađa interes i za kulturu i za nauku. Za rješavanje brojnih problema ljudi se sve manje obraćaju Crkvi, a sve više pokušavaju sami naći odgovore i rješenje oslanjajući se pri tome isključivo na svoje iskustvo i svoj razum. Beskonačne teološke rasprave npr. o tome koliko anđela može stati na vrh jedne igle zamjenjuju egzaktnu nauku poput optike, akustike, hemije, geologije, zoologije, fiziologije, medicine, a matematička jasnoća postaje mjerilo svih rasprava i zaključaka. Obrazovanost pojedinca dobi-

va sve više na značaju i sve više obrazovanih muškaraca shvata neophodnost jednake obrazovanosti žena. Obrazovanje postaje put ka odgoju modernog čovjeka oslobođenog crkvenih stega.

Taj novi pogled na život čovjeka, odvojen od crkvenih stega i dogmi, u kome se ljudi oslanjaju isključivo na sebe i djeluju za sebe, u kojemu se sve više cijeni vlastita spoznaja i vlastito iskustvo, jednakost ljudi i sloboda, naziva se prosvjetiteljstvo. Uvjetno rečeno, svoj vrhunac prosvjetiteljstvo dostiže krajem 18. stoljeća i on se ogleda u Francuskoj revoluciji. Nakon Francuske revolucije postepeno u čitavoj Evropi jačaju demokratski i republikanski pokreti koji će za nešto više od 100 godina dovesti do stvaranja ustavnih monarhija, demokratskih republika i modernih građanskih društava.

Između ostalog, kulturne promjene na Zapadu uzrokuju političke i ekonomske promjene pa Zapad pogađaju različite krize, ratovi, progoni i slično. Ekonomsko-politički gledano, dolazi do tranzicije društva iz feudalističkog najprije u kapitalističko, a onda u imperijalističko društvo koje je iz današnje perspektive bilo vrlo nehumano, ali nakon 2. svjetskog rata poprima na Zapadu do sada najhumanije i za čovjeka najpovoljnije oblike kojemu teže i mnogi drugi pa i muslimanski narodi. Iako Zapad kao kultura jeste nastao na kršćanskoj tradiciji, današnji humanizam kojim se Zapad diči ne izvodi se iz kršćanskih vrijednosti (što bi se također moglo), nego se posmatra kao uspjeh zapadnog društva u borbi za jednokopravnost, ljudska prava i slobode garantovane ustavima i zakonima, deklaracijom o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija i slično.

Stoga danas, na početku 21. stoljeća, o Zapadu više ne treba govoriti kao o kršćanskom društvu, nego o Zapadu kao o prosvijećenom društvu, iako se i danas kaže da sve izraženiji materijalizam i globalizacija kao vrsta neokolonijalizacije vodi Zapad u novu krizu. Od svih povijesnih epoha kroz koje je prošao Zapad, prosvjetiteljstvo je sigurno najbitnija epoha jer upravo proživljeno prosvjetiteljstvo čini prevagu u svakom smislu između modernog zapadnog društva i islamskih zemalja, ali i drugih naroda. Samo prosvjetiteljstvo je u današnjim islamskim društvima u znatnoj mjeri nepoznato kao što je nepoznata i njegova važnost za zapadnu civilizaciju. Iznimno je bitno shvatiti prosvjetiteljstvo i Zapad kao prosvjetiteljsko društvo, jer je – kako ću u daljem tekstu pokazati – prosvjetiteljstvo također centralna islamska poruka i ideja, ono što je pokretalo prve muslimane i ono što je stvorilo islamsku civilizaciju kao što je 1000 godina kasnije stvorilo i zapadnu civilizaciju. Iznimno je bitno shvatiti da Zapad danas ne pokreće primarno vojna moć i sila, niti novac, nego ono što je nekad pokretalo i islamsku civilizaciju, a to je ono prosvjetiteljsko čiju osnovu čine ljudski razum i sloboda u svome općenitom značenju.

Šta je Prosvjetiteljstvo?

U bosanskom jeziku riječ *prosvjetiteljstvo* u sebi krije riječ *svjetlo* i zajedno sa prefiksom *pro* znači nešto što je dotad bilo u mraku iznutra svjetlom obasjati. Sličan naziv je i na engleskom *enlightment* sa riječi *light*, što znači *svjetlo*, a na njemačkom *Aufklärung* sadrži u sebi riječ *klar* što znači *jasno* i zajedno sa prefiksom *auf* označava proces činjenja nečeg jasnim što je bilo nejasno i u biti se može jednako tumačiti kao i bosanska odnosno engleska riječ.

To je što se tiče leksičkog značenja riječi *prosvjetiteljstvo*, a kao odgovor šta je to Prosvjetiteljstvo zapravo, citirat ćemo najpoznatijeg njemačkog filozofa Immanuela Kanta koji u svome tekstu *Was ist Aufklärung?* s kraja 18. stoljeća desetak godina prije Francuske revolucije kaže: *Prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz samoskrivljenog stanja malodobnosti. Malodobnost je stanje nesposobnosti da čovjek donosi odluke korištenjem vlastitog razuma bez pomoći nekog drugog. A u to stanje su ljudi zapali svojom krivicom onda kada ono nije posljedica nedostatka vlastitog razuma nego nedostatka odlučnosti i hrabrosti da ga se samostalno koristi, bez pomoći nekog drugog.*¹

U svome tekstu Kant spominje slobodu i razum kao dva osnovna pojma prosvjetiteljstva kao procesa. Objektivni posmatrač mora zaključiti da na islamskom istoku u ovome trenutku nema ni razuma ni slobode. Kada pogledamo koliki se novac među bogatim muslimanima troši na luksuz, i koliki su nered i neodgovornost među svim muslimanima, koliki se trud i životi troše u ratove među muslimanima, sigurno je da tu nema razuma. Pogledamo li stanje ljudskih prava u većini kako bogatih, tako i siromašnih islamskih zemalja, neravnopravnost muškaraca i žena, prisilna vjenčanja i zabrane svake vrste, zaključujemo da se tu nikako ne može govoriti o slobodi.

Međutim, Kant u svome tekstu govori o slobodi u historijskom trenutku koji prethodi Francuskoj revoluciji, dakle u trenutku apsolutističkih vladavina, kada se također ne može govoriti o slobodi kakva se u Evropi živi danas. Ali on ne govori o bezgraničnoj slobodi bez bilo kakvih zakona do koje se došlo revolucijom koju on teoretski odbija. On u biti govori o najvišem stepenu slobode koju nam niko ne može oduzeti – o slobodi upotrebe razuma, za koji kaže da se može koristiti **javno i privatno**.

Javna upotreba razuma mora u svakom trenutku biti slobodna i samo ona dovodi do prosvjetljenja. Kod nje se radi o slobodi učenjaka da javno kritički razmišlja, a pod privatnom upotrebom razuma misli se na upotrebu koju neko, pa i učenjak, ima kao podređeni u odnosu spram nekog drugog, nekog nadređenog (recimo poput odnosa poslodavca i uposlenika) gdje on preuzima upute od pretpostavljenog i gdje se očekuje da ih izvršava, a ne da ih dovodi

¹ Kant, Immanuel (1784): *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*

otvoreno u pitanje i izbjegava. Razum je dakle jedan, a može se koristiti na dva načina.

Razliku između ove dvije upotrebe ilustrirat ćemo na primjeru jednog imama Islamske zajednice koji kao uposlenik u džematu mora da prenosi stavove i zaključke svojih nadređenih. Istovremeno on mora kao učenjak biti slobodan, sam od sebe, da te stavove propituje i ukazuje na moguće nedosljednosti ili greške i daje vlastite prijedloge. On ima obavezu kao podređeni da prenese stavove svojih nadređenih, ali i slobodu da o tim stavovima raspravlja, da ih propituje, kritikuje i predlaže nova rješenja i nove ideje.

Ove dvije vrste upotrebe razuma danas su vrlo uočljive i razgraničene na Zapadu. Svako ima slobodu mišljenja i iznošenja svojih stavova, dok u radnim organizacijama nema tu slobodu nego je upućen na izvršavanje zadataka – ukoliko se pak ne radi o najvišim rukovodnim pozicijama.² Činjenica je da većina muslimana živi u neslobodnim i nedemokratskim apsolutističkim društvima, ali prema Kantu to samo po sebi nije problem za javnu upotrebu razuma. Za javnu upotrebu razuma je među muslimanima jedno drugo ograničenje pravi problem – samonametnuto ograničenje promišljanja o izvedenim islamskim propisima u vremenu nakon Poslanika i često svezvremensko razumijevanje odluka Muhameda a.s. kao čovjeka. Strah od greške, strah od ideje da se razmišlja o stavovima i uputama čak i drugih ljudi iz povijesti islama nakon Poslanika, a koji sami svojim stavovima nikako nisu pripisivali svezvremenski karakter i koji su svoje stavove zaključivali riječima poput: „Ja mislim ovako, a Allah zna najbolje“. Utisak je da među većinom muslimana danas vlada uvjerenje da su prvi muslimani i prve generacije muslimana i oni nakon njih iz zlatnog doba islamskih nauka bili učeniji nego današnji muslimani i islamski učenjaci danas.

Takvo uvjerenje je ograničavajuće i ono sputava javnu upotrebu razuma, a time i napredak. Ti učenjaci su samo radili ono čega se danas mnogi boje – oni su bili slobodni da javno koriste svoj razum – i to ih čini velikim. Niti jedan veliki učenjak ne može i nije iznosio svoja uvjerenja kao konačna i nepromljenjiva, čime bi praktično onemogućio svako proširenje spoznaje i svaki naučni napredak i time doveo u pitanje samoga sebe kao učenjaka. Takve postupke Kant ocjenjuje kao zločin prema ljudskoj prirodi. Priroda svakog zakona je da se on donosi odnosno nameće, ali je sigurno pitanje, da li su naredne generacije obavezne podnositi zakone donesene od generacija prije njih, a da pri tome o njima ni ne razmisle. Kant kaže da je to moguće, dok se među ljudima ne okupi dovoljan broj njih da promjene zakon ostavljajući mogućnost drugima da nastave živjeti po

² U socijalističkim društvima je ovo bilo sasvim obrnuto. Uposlenicima je kroz samoupravljanje bilo dato prava mišljenja u radnoj organizaciji, odnosno data velika sloboda privatne upotrebe razuma, ali je građanima u većoj ili manjoj mjeri bilo uskraćeno pravo na javnu upotrebu razuma. Poznato je kako je to završilo.

starom zakonu. Ko želi, može se odreći za samog sebe slobode javnog korištenja razuma – odnosno odreći se prosvjete, ali nametati to drugome, zločin je prema svetim pravima čovječanstva koja su kao i same prosvjetiteljske ideje kako ćemo pokazati date još u Kur'anu.

Islam i prosvjetiteljstvo

Bez obzira kako razumijevali islam – kao jednu od religija poput kršćanstva ili judaizma, ili šire, kao način življenja – sigurno je da religija islama ili islamsko vjerovanje, onako kako muslimani islam shvataju nastaje onog trenutka kada prestaje neposredno iskustvo s Bogom, a to iskustvo prestaje izgonom iz Dženneta i spuštanjem na Zemlju odnosno onda kada su Ademovi sljedbenici u nedostatku vlastitog iskustva s Bogom morali vjerovati Ademu i njegovom poslanstvu. Od tad su ljudi osuđeni da „vjeruju“ do Sudnjeg dana, a samo su odabrani imali neposrednije iskustvo s Bogom koji im se javljao direktno ili preko posrednika vraćajući ljude na pravi put, šaljući im poruke i uputstva, naredbe i zabrane, upozorenja, prijetnje i obećanja.

Zadnja poruka, Kur'an poslan Muhamedu, dovodi da nastanka religije islama kakvu čovječanstvo i danas poznaje. Kur'an je sa sobom donio toliku kreativnu snagu Arapima i drugim narodima koji su primili islam da islamski svijet ubrzo postaje najmodernije i najnaprednije društvo tada poznatog svijeta. Taj zanos traje oko 700 godina kada islamski svijet postepeno zapada u kreativnu krizu, a iz nje u ekonomsku pa političku iz koje se ne može izvući već nekoliko vijekova i kojoj se još uvijek ne nazire kraj. Posljedica je ovisnost o Zapadu i ovisnost o islamskim autoritetima iz povijesti i nostalgичno sjećanje na davna vremena kada su muslimani bili nosioci kulturnog, tehničkog i naučnog stvaralaštva.

Današnji muslimani svoje uzore i svoje vodiče vide u davno umrlim precima, te u svakoj raspravi isključivo citiraju hadise, citiraju tumačenja Kur'ana i izreke mudrih predaka ne usuđujući se da jasno i glasno promisle o mnogobrojnim problemima na koje nailaze. Ljenost i kukavičluk su, kaže Kant, razlozi zašto toliki broj ljudi u toku svog života nije sposoban samostalno donositi odgovorne odluke, iako im je priroda davno dala slobodu mišljenja. Ono što Kant smatra prirodom, vjernici mogu vrlo lako poistovjetiti sa Bogom, a Bog je ljudima dao i razum i slobodu mišljenja: „Allah vas iz trbuha majki vaših izvodi, vi ništa ne znate, i daje vam sluh i vid i razum da biste bili zahvalni.“⁴³ (Kur'an 16:78), „A to su ajeti jasni, u srcima su onih kojima je razum dat“ (Kur'an 29:49), ali ipak: „A i Ada i Semuda - ostaci domova njihovih su vam vidljivi - šejtan im je lijepim njihove postupke predočio, pa ih, iako su razumni bili, od Pravog puta odvratio“ (Kur'an 29:38), pa Bog poručuje: „Urazumite se!“ (Kur'an 16:17) čime Bog

3 U tekstu korišten prijevod Kur'ana prema Besimu Korkutu.

apelira na čovjeka da koristi razum koji mu je zajedno sa drugim osjetilima dao.

I razum i slobodno mišljenje ljudima su dati samim stvaranjem – i prije izгона iz Dženneta. Čovjek je u Džennetu dobio slobodu da radi šta hoće, uz obavezu da ne prilazi određenom drvetu koje mu je zabranjeno. Za takvu zabranu čovjek je dobio razum da je može shvatiti, te da može razlikovati slobodu od ograničenja. Upravo tada je Adem pozvan da upotrijebi svoj razum privatno i da zabranu shvati kao uputu o kojoj se može razmišljati – npr. zašto da ne prilazim drvetu, zašto baš tom drvetu i slično – ali koja se ne dovodi u pitanje pa se od Adema očekivalo da izvrši svoj zadatak kao što se od uposlenika očekuje da razumije svoje zadatke, a ako želi da o njima i razmisli, ali ne i da ih dovodi u pitanje ili izbjegava.

Međutim, Adem, čovjek koji ne samo da **vjeruje** u Boga nego koji kao poslanik **zna** Boga, ipak se prepušta drugome, Šejtanu, da ga vodi, kada počinje samoskrivljeno stanje čovjeka: „Gospodaru naš“ – rekoše oni – “sami smo sebi krivi, i ako nam Ti ne oprostiš i ne smiluješ nam se, sigurno ćemo biti izgubljeni.” (Kur'an 7:23), te čovjek silazi na put koji ga vodi u dva pravca: 1. Nazad u Džennet, kao izlazak iz samoskrivljenog stanja, ili 2. u Džehennem, kao kazna za vlastitu nesposobnost da spozna Boga. Odluka čovjeka, da ne poslušna Božiju naredbu i da se pokori Šejtanovom pozivu, može se protumačiti kao javna upotreba razuma ali, nažalost, u pogrešnom trenutku, što dovodi do propasti. Dakle, u skladu sa Kantovim opisom upotrebe razuma, Adem u tom trenutku nije ni trebao javno koristiti razum, budući da je Allahovu naredbu trebalo interpretirati kao obavezu Nadređenog i samo je izvršiti.

Nakon izгона čovjek i dalje ima i razum i slobodu da misli i da prepozna razliku između dobra i zla, odnosno da privatno koristi razum i slijedi Allahove upute, i da koristi razum javno kako bi povećao svoje znanje. Slijedenje Allahovih naredbi podrazumijeva privatnu upotrebu razuma, razumijevanje Allahovih zakona podrazumijeva s druge strane javnu upotrebu razuma. Ali čovjek u različitim trenucima povijesti različito intenzivno i slobodno koristi svoj razum, pa u skladu s tim i živi različito dobro ili loše. Osim Božijih poslanika niti jedan drugi čovjek nema iskustvo s Bogom, ali za sve ljude – tako je i danas – Bog je tema. Bog se, doduše, ne može spoznati čulima, pa čovjeku ne preostaje ništa drugo nego da koristi svoj razum i razmišlja o Bogu. Budući da: „U vjeru nema prisiljavanja“ (Kur'an 2:256), vjerovanje u Boga neophodno je proces slobodnog mišljenja, odnosno javnog korištenja razuma. I kad misleći čovjek pogleda moralne zakone u sebi i zvjezdano nebo nad sobom, razum mu nudi samo dva zaključka: Svemir je nastao slučajem i svemir je nastao djelovanjem više sile od svemira. Matematički račun vjerovatnoće kaže da je mogućnost da je Svemir, Sunčev sistem, Zemlja, život, čovjek, ljudski um, razum, moral na-

stao slučajno, ravna je nuli, pa se u to dakle može samo vjerovati i to na isti način na koji se vjeruje da je sve nastalo djelovanjem više sile. Time je vjera neizbježna, a ostaje još samo pitanje njene formalizacije i pretvaranja u religiju.

Islam i prosvjećenost muslimana

Ako pogledamo povijest predislamskih Arapa, vidimo da su oni do Islama bili beznačajni, zatvoreni u oaze, neobrazovani i zaostali za ostatkom svijeta. Dolazak Islama prosvječuje Arape i unosi toliko svjetla u njihov život da se Islam vrlo brzo širi po čitavom poznatom svijetu. Prve generacije muslimana zrače slobodnom mišlju i kritičkim odnosom prema svemu. Čitajući Rumijevu Mesneviyu Goethe zaključuje o islamskoj filozofiji kako:

muhamedanci počinju sa učenjem, da ništa ne postoji za šta se ne može suprotno tvrditi; i tako oni vježbaju duh mladih, zahtijevajući od njih da za svako izrečeno mišljenje nađu suprotno mišljenje, što zahtijeva veliku spretnost u razmišljanju i diskutovanju. I kad se za svaku izrečenu rečenicu nađe suprotno mišljenje onda se *posumnja* koja od tvrdnji je istinita. Ali u sumnji se ne istrajava nego ona tjera duh ka propitivanju i *ispitivanju* iz čega onda, kad se to desi na najbolji način, proističe sigurnost, koja je cilj, i u kojoj čovjek nalazi potpuni smiraj.⁴

Danas islamska misao nije slobodna i to iz najmanje dva razloga – jedan vanjski i jedan unutrašnji. Vanjski razlog jesu različiti više ili manje tzv. islamski režimi koji strahuju od svake nove mi-

sli, brane svaku novu misao. Unutrašnji razlog jeste uvjerenje da su Poslanik i islamski učenjaci od prije hiljadu godina dali sve bitne odgovore i da ih mi trebamo samo slijediti i eventualno njihove odgovore dopunjavati, ne dovodeći ih u pitanje. Time je upotreba razuma među muslimanima svedena isključivo na privatnu upotrebu razuma. Jačina vjere se mjeri odanošću starim propisima i izrekama, a sve manje spremnošću ka novim idejama i rješenjima za novo doba.

Donošenje novih zakona podrazumijeva posmatranje i tumačenje i uređivanje svijeta oko sebe. U skladu s promjenama svijeta neophodno je mijenjati i zakone i nazore, ali islamski svijet umjesto da mijenja zakone i nazore u skladu sa promjenama svijeta, on nastoji svijet oko sebe prilagoditi zakonima i nazorima muslimana nastalim na viđenju svijeta od prije 1000 godina. Nesposoban i neodlučan da donese nove ideje, islamski svijet se danas nalazi u stanju samoskrivljene nesposobnosti da samostalno, bez Zapada, donosi odluke čak i o samom sebi. Naš boravak na ovome svijetu je kazna, odnosno samoskrivljeno stanje, iz kojeg nam Bog obećava izlaz ako budemo koristili razum, pa nam se neće desiti ono što se desilo Adem i Havi i narodu Ada i Semuda koji su imali, ali nisu koristili svoj razum.

Na ovaj svijet je prema muslimanskom vjeronjanju čovjek protjeran iz Dženneta vlastitom krivicom, ali je čovjek opremljen svime da nađe put nazad iz ovog stanja. A muslimani danas, na ovome svijetu, dodatno su kažnjeni time što su u stanju opće zaostalosti na svim društvenim područjima. I u to su stanje muslimani zapali svojom krivicom, a iz njega moraju i mogu izaći samo sami svojim vlastitim naporom: „Allah neće izmijeniti jedan narod dok on sam sebe ne izmijeni“ (Kur'an 13:11). Promjena počinje pozivom iz 17. ajeta sure Pčele: Urazumite se!“ (Kur'an 16:17).

⁴ Mommsen, Katharina (2008): Goethe i islam. Dobra knjiga: Sarajevo (Sa njemačkog preveo Vedad Smailagić)

Summary

الموجز

ISLAM AND THE WEST-END AGE OF THE ENLIGHTENMENT

الإسلام والغرب والتعليم

Ph.D. Vedad Smailagic

وداد سمايلاغييتش

in this article the Author is presenting an image of the West that differs from the general view held in the Islamic World wherein the West is seen as one unitary region based upon Christian teachings. Author is of the opinion that the contemporary West is primarily a society that developed as a result of the Enlightenment which is considered by the author in accordance with Kant's teachings that in its essence is a call for the mankind to use their reason. He also demonstrates how this very same enlightenment concept is essentially Islamic as the mankind is encouraged by Islam to use the reason since the creation of this world and how the reason was the very moving force of Islam. In support of this argument author brings quotations from the Qoran wherein people are instructed to use their reason.

Key words: islam, the West, enlightenment, reason, freedom

يعطي الكاتب في هذا المقال صورة للغرب تختلف عن الصورة المعتادة في العالم الإسلامي التي غالباً ما ينظر فيها إلى الغرب على أنه فضاء واحد قائم على التعاليم النصرانية. إن الكاتب يرى أن الغرب اليوم مجتمع قائم على التعليم الذي يفهمه الكاتب منسجماً مع آراء "كانت" التي تمثل في جوهرها دعوة الناس إلى استخدام عقولهم. ويشير إلى أن فكرة التعليم ذاتها هي في جوهرها فكرة إسلامية. منذ نشأة هذا الكون. وأن تلك الفكرة وهذه الدعوة إلى الاستخدام الحر للعقل كانت في الحقيقة الفكرة المحركة في الإسلام. ويحاول الكاتب دعم هذا الاعتقاد بسرد الآيات القرآنية التي تدعو الناس إلى استخدام العقل والتي تتحدث عن هلاك من امتنعوا عن استخدامه. إن عدم استخدام العقل هو في الحقيقة سبب تأخر العالم الإسلامي - غنياً اقتصادياً كان أم فقيراً - عن ركب الغرب. وسبب تبعية ذلك العالم للغرب. ويجعل الكاتب الحرية شرطاً أساسياً لإمكانية استخدام العقل. وهنا أيضاً يتفق مع "كانت" إذ لا يقصد الحرية الجسدية. بل حرية أكثر أهمية تتجلى في التحرر من السلطات المستبدة من الماضي والتحرر من الخوف من الخطأ عند التفكير الذاتي. ويبرز الكاتب في هذا المقال اعتقاده بأن استقصاء التفاسير والأحكام والآراء الماضية ضروري لجميع الأجيال بغض النظر عن السلطات التي تنبثق عنها. الكلمات الرئيسية: الإسلام، الغرب، التعليم، العقل، الحرية.

SHIRIN EBADI - *Ljudska prava kao jamac trajnog mira*

Alen KRISTIĆ

Sazetak

Tekst je posvećen životu i djelu prve muslimanke i ujedno prve Iranke koja je 2003. godine ovjenčana Nobelovom nagradom za mir – Shirin Ebadi. Svojim znanstvenim radom i društveno-reformskim angažmanom, zorno je pokazala ne samo to da je islam s njima kompatibilan već i da može predstavljati značajan izvor inspiracije za poštivanje ljudskih prava i prakticiranje demokracije. Sjediniujući u svom odvažnom djelovanju vjerničku i građansku odgovornost, postala je trun u oku i za religijske i za svjetovne fundamentaliste. Njezin primjer predstavlja opomenu da isključivanjem žena i religijske institucije i društvo u cjelini sami sebi otimaju polovicu (ili čak i više?) darovanih mogućnosti za učinkovito izvršenje vlastitih zadaća čemu je nužan preduvjet njihova sveobuhvatna katarza, uključujući nadasve onu u polju vlastitog odnošenja prema ženama. U ozračju ravnodušnosti, oportunitizma i kukavičluka, koji prožima sve pore bosansko-hercegovačkog društva, uključujući sferu intelektualnog, političkog i religijskog, pomalja se pred nama kao podsjetnik da čovjeka nije dostojno odustati i rezignirano pristati na faktično, ali i kao veliko ohrabrenje za osobno i zajedničarsko preuzimanje odgovornosti za očovječnije konkretne nam i jedine dane društveno-političke zbilje.